

Eski Uygurcada Sözcüksel Karşıtlıklarla Üretilen Metaforik Yapılar

Metaphoric Forms Derived from Lexical Contrasts in Old Uyghur

Kenan Azılı

Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bayburt/Türkiye0002-9055-3842

e-posta kenanazili@hotmail.com

orcid 0000-0002-9055-3842

doi 10.54316/dilarastirmalari.1333360

Atıf

Citation

Azılı, Kenan (2023).
Eski Uygurcada Sözcüksel
Karşıtlıklarla Üretilen
Metaforik Yapılar. *Dil
Araştırmaları*, 33: 51-69.

Başvuru

Submitted

26.07.2023

Revizyon

Revised

12.09.2023

Kabul

Accepted

25.09.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Öz

Dillerdeki duyu ilişkilerinden biri olan karşıtlık, genellikle birbirine zıt anlam alanına sahip sözcük çiftleri arasında kurulan kavramsal bir ilişkidir. Dil-beyin sistemleri içerisinde, psikoloji ve dil öğretimi gibi alanlarda kimi kavramların karşıtları ile birlikte kullanılması, kavramlar/anamlar arasındaki karşıtlık ilişkisinin çok farklı bilişsel ve metaforik değerlere sahip olduğunu göstermektedir. Daha ziyade sözcüksel ve anlamsal düzeyde odaklanılan karşıtlık ilişkileri; paradoks, oksimoron ve antonim gibi üst başlıklarda değerlendirilen bir mesele olarak dilbilim çalışmalarında da güncelliğini korumaktadır. Evrensel çalışmalardan elde edilen sonuçlara göre, Türklük Biliminde “ikilemeler” içerisinde değerlendirilen antonimlerin, oldukça farklı kavramlara karşılık geldiği görülmektedir. “Düzenli karşıtlıklar” adıyla tanımlanan bu karşıtlık ilişkileri aynı zamanda söylemi ilgilendiren bir kavram dünyasını ortaya çıkarmaktadır. Bu terime göre, dillerdeki karşıtlık ilişkisine sahip sözcük grupları, aynı zamanda yoğun bir metaforik ilişkiyle birlikte kapsayıcı ifadelere dönüşmektedir. Bu makalede, “düzenli karşıtlıklar” olarak nitelendirilen kimi antonim biçimlerinin Eski Uygur metinlerindeki örnekleri değerlendirilerek işaretledikleri kavram alanları tespit edilecektir. Bu çerçevede, ele alınan antonim örnekleri bazı sınıflandırmalara tabi tutularak tipolojik ve evrensel değerleri irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Karşıtlık, Düzenli Karşıtlıklar, Eski Uygurca

ABSTRACT

Contrast, which is one of the sense relations in languages, is a conceptual relation usually established between word pairs that have oppositeness or opposite meanings. The use of some

concepts with their contrasts in language-brain systems, in fields such as psychology and language teaching, shows that the oppositional relationship between concepts/meanings has very different cognitive and metaphorical values. Contrast relations, which are more focused on the lexical and semantic level; as an issue evaluated under the headings of paradox, oxymoron and antonym, maintains its currency in linguistics studies. According to the results obtained from the universal studies, it has been seen that the antonyms evaluated in the “hendiadys” in Turkology correspond to quite different concepts. These contrast relations, which are defined as “coordinated antonyms”, also reveal a conceptual world that concerns discourse. According to this term, word groups with an oppositional relationship in languages turn into inclusive expressions with an intense metaphorical relationship at the same time. In this article, the examples of some antonym forms described as “coordinated antonyms” in the Old Uyghur texts will be evaluated and the conceptual areas they marked will be determined. In this framework, the antonym examples discussed will be subjected to some classifications and their typological and universal values will be examined.

Keywords: Contrast, Coordinated Antonyms, Old Uyghur

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Linguistic studies categorize sense relations into three distinct categories: synonymy, antonymy, and hyponymy. Among these, antonymy is, in its basic sense, a conceptual/semantic form of relation defined as “whose qualities and states are completely opposite to each other; contrary, reverse, opposite, contrast”. As it is known that human tends to polarize experience and discernment, that is, to think in terms of opposites, the presence of numerous antonyms in their vocabularies can demonstrate the extent to which this relationship is widely used in languages.

In language-thought systems, opposition relations have important connections that enable a better understanding of certain concepts. In other words, to understand a concept, using the word unit marking that concept together with its antonym can be considered as a significant method for concept teaching and transfer. This method, which has been proposed since Aristotle, is used today in various fields of study such as linguistics, psychology, literature, psycholinguistics, and language acquisition in children or foreigners. Similarly, the same often applies to lexicographers when defining a word. On the other hand, in language teaching (especially in concept mapping models), addressing the concepts with their opposites emphasizes the significance of antonymy.

Research Problem

It is known that the Turkic language possesses a rich historical corpus of texts regarding antonymy. Many of the opposites used in these texts are antonym forms that are referred to in the literature as “hendiadys”. It is seen that research on hendiadys in historical Turkic language fields like Çağatay (1978), Hatipoğlu (1981), Şen (2002), Can (2010), Bozok (2012), Ağca (2015), Ölmez (2017), Karaman (2021), and many other specialized studies constitute a rich literature. In these studies, hendiadys are generally subjected to semantic and, some of them, to structural classification and serve to reveal the period-specific vocabulary. However, despite such a comprehensive literature, the opposition relation of hendiadys has not been thoroughly studied in detail, and the underlying reasons for the construction of opposition and the conceptual domains they map have often been neglected. However, the “coordinated antonym” approach proposed in the studies on the nature of

opposition in international linguistics literature provides consistent and logical solutions for why languages may have used opposing words together. This article aims to question the extent to which the universal-level “coordinated antonym” approach is applicable as a principle for the Turkic language. The antonym forms frequently used in historical texts, in other words, antonym hendiadys, are they really coordinated antonyms? Do the oppositions in the Turkic language possess the inclusiveness of coordinated antonym? The answers to all of these questions will be scrutinized with the numerous antonym examples discussed in the article.

Scope

The article focuses on Old Uyghur, which is the richest period in terms of hendiadys that have opposition relations in historical Turkic language fields. All hendiadys with opposition relation in the texts written by the Uyghurs between the 9th and 16th centuries were scanned and examined. Furthermore, the previous studies on hendiadys mentioned in the literature section are used as a database support. For certain opposite hendiadys, comparisons were made with their traces in the first Islamic texts following the Uyghur period. Thus, corpus limitation of the study has been restricted to Uyghur and Karahanid works. Since previous studies have focused on taking inventory of hendiadys with opposition and other relations, this study has solely concentrated on the semantic and conceptual connections of hendiadys with opposition relations.

Methodology

In this article, in conjunction with document analysis, data analysis is conducted through scanning, historical comparison, and theory applications. Historical texts were scanned along with the inventory from previous studies, and the data obtained were examined based on “coordinated antonym” theory. In this context, classifications have been made into four main categories based on the metaphoric domains built by oppositions: “spatial-directional opposition,” “temporal opposition,” “quantitative opposition,” and “qualitative opposition.”

Findings

The acceptations marked at the metaphorical level with an inclusive or complementary conceptual relation by some antonyms categorized as “coordinated antonym” carry a noteworthy conceptual relation that distinguishes them from other groups of words. It is understood that the opposition structures based on quality scales including locational-directional, temporal, quantitative, and a wide range of qualitative scales in the presence of antonyms in Old Uyghur texts are similarly formed through metaphoric relations in which they mark inclusive categories. These categories that vary according to scales, often correspond to inclusive expressions such as “everything, everyone, everywhere, every time.” However, according to the findings obtained from the data, it is observed that some oppositional structures in Uyghur antonyms function inversely, on condition of being context-dependent. Some oppositions, aside from the representations of inclusive categories, indicate the absence/nullity of this category. Some oppositions that mark “everywhere, everything, everyone, and every time” for inclusive categories can mark “nowhere, nothing, no one, and never” in various instances depending on the context. This can be recorded as a significant piece of data indicating that, ontologically, existence and nothingness can be represented with equivalent relations on metaphorical level. At the same time, it can be said that this feature reflects a typological characteristic of Turkic, as a principle that differs from the coordinated antonyms approach. Therefore, the fact that nothingness can be marked by oppositions in Turkic does not have a universal character. It is understood that some of the oppositions considered to be out of these four categories progress further in their conceptualization processes, evolving toward terms. It can be argued that such oppositions considered in the “other” category have “partitive inclusion”. Oppositions of this kind should have a special position in which they have a distinct conceptual development. Thus, the frequently referenced “coordinated antonym” and the presence of metaphoric relations in antonyms can be confirmed for Turkic as well.

*“Bu âlem zıtların âlemi,
her zıt birbiriyle pençeleşmekte,
muharebe etmekte...
Nihayet bütün zıtlar iki kutupta toplanıyor:
Varlık ve yokluk!”*

Necip Fazıl Kısakürek

0. Giriş

Dilbilim çalışmalarının bugün geldiği noktadan bakıldığında, duyu ilişkilerinin üç farklı kategoride değerlendirildiği anlaşılmaktadır: Aynılık ilişkisi (sinonim), karşıtlık ilişkisi (antonim) ve kapsayıcılık veya alt anlamlılık ilişkisi (hiponim). Bunlar arasında karşıtlık, temel anlamıyla veya günlük dilde “nitelik ve durumları birbirine tam olarak aykırı olan; aksi, ters, zıt, kontrast” (e-GTS), “karşılaştırılan şeylerin zıtlığı veya benzemezliği” (The Chambers Dictionary 1993) veya “çarpıcı farklılıkları gösteren yan yana getirme veya karşılaştırma” (The Oxford Encyclopedic English Dictionary 1991) olarak tanımlanan kavramsal/anlamsal bir ilişki biçimidir. Bu tanımlardan hareketle, karşıtlık her ne kadar sözcük biliminin temel meselelerinden biri gibi görünse de doğası gereği anlam biliminin ve hatta aşağıda görülebileceği gibi söylem biliminin uğraş alanları arasında yer almaktadır.

İnsanların genel olarak tecrübe ve muhakemeyi kutuplaştırmaya, yani karşıtları düşünmeye eğilimli olduğu bilinmektedir. Bu durum, kelime dağarcıklarında çok sayıda karşıt anlamlının varlığını açıklayabilir (Gao ve Zheng 2014: 234). Bu gerçeklik düşünme biçiminin bir yönünü ortaya çıkaracaktır. Dil-düşünce sistemlerinde, karşıtlık ilişkileri, kimi kavramların daha iyi anlaşılmasını sağlayan önemli bağlantılara sahiptir. Kaba bir şekilde, bir kavramı anlayabilmek için, o kavramı işaretleyen sözcük biriminin karşıtıyla birlikte kullanımı kavram öğretimi ve iletimi için önemli bir yöntem olarak değerlendirilebilir. Aristo’dan beri ileri sürülen bu yöntem bugün; dilbilim, psikoloji, edebiyat veya psiko-dilbilim ve çocuklarda veya yabancılarla dil edinimi gibi çeşitli çalışma alanlarında kullanılmaktadır. Mesela, ‘uzun’ kavramının ‘kısa olmayan’ şeklinde karşıtıyla tanımlanması, karşıtlık ilişkisinin kavram iletiminde kullanılabileceğini gösterir. Öyle ki, sözlük bilimciler için bir kelimeyi tanımlarken genellikle aynı durum söz konusudur. Tıpkı Jackson’ın (1988) belirttiği gibi, sözlük tanımlarında kullanılan çeşitli anlamsal ilişkiler arasında karşıtlık, sıklık açısından (sinonimden sonra) ikinci sıradadır. Diğer yandan, dil öğretiminde (özellikle kavramsal haritalama modellerinde), kavramların karşıtlarıyla ele alınıyor oluşu, karşıtlığın ne denli bir öneme sahip olduğunu gözler önüne sermektedir. Karşıtlığa atfedilen bu önem Murphy vd. (2009: 2137) tarafından şu şekilde dile getirilmiştir:

“Zıtlık olmadan, dilin kendisi imkânsız olurdu. Bu, dilbilimsel çalışmanın çoğu geleneğinde olduğu kadar uzun süredir var olan bir kavramdır. Bir fonem, diğer fonemlerden farklı olduğu için tanınabilir. Önergeler, biçimsel anlambilimde doğru veya yanlış oldukları koşullara göre tanımlanır. Kelimeler anlam alanlarını tamamlayıcı kavramlara ayırır.... Aslında muhtemelen daha

da ileri gitmemiz gerekiyor: Zıtlık olmadan dil, düşünce ve kültür imkânsız olurdu.”

Karşıtlık, kavramsal ilişkiler bakımından felsefi bir zemine de oturtulmuştur: Genel olarak yapısalcı teoriler, ‘önemli farklılıklar dışında hiçbir anlamın olmadığı’ vurgular (Nida 1975: 32). Böylece anlamın farklılıklardan, diğer bir deyişle karşıtlıklardan ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu açıdan eski kültürdeki ‘her şey zıttı ile kaimdir’¹ anlayışı ile paralel bir düşünme biçiminin altında yatan gerçeği göstermektedir. Bu makalenin odaklandığı bir problem olarak karşıtlığın dildeki izdüşümleri Trier’in ifade ettiği gibi, bir sözcüğün değeri, ilk olarak, onu komşu ve karşıt kelimelerin değerinden ayrılırsa anlaşılabilir (1931: 6). Karşıtlıklar cümle anlamlarını ve yapılarını ayırt etmek için kullanılır ve yeni iletişim araçlarının kaynağıdır. Pek çok dilde kullanış biçimleri farklıdır ve dilin günlük kullanımında bazen değeri fark edilmeden önemi daha da artar (Gjergo ve Delija 2014: 705). Bu yönüyle karşıtlıklar metin ve bağlamdaki ifadenin yorumlanmasında önemli bir rol oynamaktadır (Lehrer ve Lehrer 1982: 483).

Evrensel ve çağdaş dilbilim çalışmalarında olduğu gibi, Türklük Biliminde de karşıtlık üzerine yapılan çalışmalar genellikle ‘paradoks’, ‘ironi’ ve ‘oksimoron’ gibi retorığe dayalı terimler ve ikilemeler özelinde ‘antonim’ gibi dilsel formlar üzerine odaklanılmıştır. Esasen karşıtlığın tanımlanmasında genel olarak anlamsal ve sözcüksel olmak üzere iki kriterin varlığından söz edilebilir (Gao ve Zheng 2014: 235). Bu yönde yapılan tanımlamalar, sözcüksel düzeyde ve sözcükler arasındaki karşıt anlamlılık ilişkisi için ‘antonim’² standart bir teknik terim olarak kullanılmaktadır (Lyons 1977: 270). Bu çalışmanın merkezini oluşturan antonimler ise, Türklük Bilimi araştırmalarında genellikle ikileme formları içerisinde değerlendirilmektedir. Söz dizimsel açıdan ikilemelerin art arda/sıralı biçimde kullanılan sözcük grupları olarak gösterilmesi, antonimleri, yukarıda sayılan diğer karşıtlık ilişkilerden ayırmaktadır. Ancak antonimlerin ikilemeler içinde değerlendirilmesi, farklı problemleri beraberinde getirmiştir.

Tarihsel Türk dili alanlarındaki ikilemeler üzerine yapılan Çağatay (1978), Hatipoğlu (1981), Şen (2002), Can (2010), Bozok (2012), Ağca (2015), Ölmez (2017), Karaman (2021) ve daha birçok özel çalışmanın zengin bir literatürü meydana getirdiği görülmektedir. Bu çalışmalarda ikilemeler, genellikle anlamsal ve bazıları ise yapısal sınıflandırmaya tabi tutularak dönemsel söz varlığını ortaya koymaya hizmet etmektedir. Ancak bu denli kapsamlı bir literatürün oluşturulmasına karşın, ikilemeler arasındaki karşıtlık ilişkisi ayrıntılı bir şekilde çalışılmamış; karşıtlığın kurulma nedenleri ve işaretledikleri kavramsal alanlar genellikle ihmal edilmiştir. Yalnızca Çağatay (1978: 41), birbirine karşıt olan

¹ Bu düşünme biçimi, kadim kültürlerin ortak değerleri arasında gösterilebilir. Aristocu düşünmede rastlanılan bu düşünce, Doğu inanışları içindeki *Ying-Yang* felsefesinin de temelini oluşturmaktadır. Hatta İslam felsefesinde Kur’an’ın *Leyl Suresi* bu şekilde yorumlanmıştır.

² Bu konu hakkında oldukça ayrıntılı ve öncü çalışmalara sahip Lyons (1977) “antonim” terimini karşıt anlama sahip sözcükler olarak, “antonimi”yi ise kelimeler arasındaki karşıtlık ilişkisi olarak tanımlamaktadır.

kelimelerden yapılan ikilemelerin “mana cihetiyle umumî” olduğunu ileri sürmekle yetinmiştir. Oysa bu çalışmanın merkezinde yer alan problem, karşıtlıkla kurulan bu türden sözcük gruplarının işaretledikleri yeni kavramsal alanlar olacaktır. Çünkü karşıt çiftlerle kurulu ifadeler, farklı ve yeni kavramların doğduğu özel dil birimleri olarak evrensel dil çalışmalarında bir konuma yerleştirilmiştir. Bu durum, Tarihsel Türk dili açısından geçerli bazı ilkeleri ortaya koymak için önemli bir bahis konusu olmalıdır. Karşıtlığın işaretlediği farklı kavramsal alanları doğuran paradigmlar için şu örneklere bakmak yeterli olacaktır: **BK D 32**'de yer alan ve “Türk milleti için gece uyumadım gündüz oturmadım” şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılabilir olan *türk bodun üçün tün udumadım küntüz olurmadım* ifadesindeki *tün-küntüz* karşıtlığı, bir metaforik ifade biçimi olmalıdır. Zira yazıtlardaki bu ifade “Türk milleti için her zaman çalıştım, hiçbir zaman durmadım.” şeklinde anlaşılmalıdır. Burada zaman ifadelerindeki karşıtlığın, zamansal açıdan daha kapsayıcı bir kavramsal zemine taşındığı anlaşılmaktadır. Bu ilişki aşağıdaki örnekte görüldüğü üzere yaygın bir kullanıma sahiptir: **KB 38**'de *künün yemädi kör tünün yatmadı* “Bak, gündüz yemedi, gece yatmadı”. Söz dizimsel açıdan birbirinden uzak bu türden karşıtlıklar yanında, Türklük Biliminde daha çok odaklanılan art arda sıralı karşıtlıklarda bu türden ilişkileri tespit etmek mümkündür: **BK D 22**'de *ança kazanıp birki bodunug ot sub kılmadım* “Öylece kazanıp birleşik milleti düşman etmedim.”. Aksine bazıları temel kavramlarını sürdürme eğilimindedir: **BT XXIII A 93**'te *ıçtırti ig kigän bolmazun taştırtı yağı yavlık basınmazun* “İçerde hastalık olmasın, dışarda düşman basmasın.”. Yapılan taramalar sonucunda, ilk türdeki karşıtlıkların, Eski Uygur metinleri arasında sayıca bir hayli fazla olduğu gözlemlenmiştir. Bu karşıtlıkların meydana getirdiği kavramsal alanları tespit ve tahsil edebilmek için, Jones (2002) tarafından ortaya atılan “coordinated antonyms” (düzenli karşıtlıklar³) terimini irdelemek ve bu doğrultuda tespit edilen karşıtlıkları değerlendirmek gerekmektedir.

1. Düzenli Karşıtlıklar: Tanım ve Genel Çerçeve

Çağdaş dilbilim çalışmalarında, sözcükler arasındaki anlamsal ilişkiler için üretkenlik (productivity), çiftlik (binarity), değişkenlik (variability), prototiplik ve kanoniklik (prototypicality and canonicity), yarı-anlamlılık (semi-semanticity), sayılamazlık (uncountability), öngörülebilirlik (predictability) ve evrensellik (universality) gibi özellikler sıklıkla ileri sürülmektedir. Bunlar arasında karşıtlık ilişkisi özellikle çiftlik, prototiplik ve kanoniklik özelliğini yansıtmakta; dolayısıyla bu özelliğe göre, bazı sözcük grupları bir ilişkiyi diğerlerinden daha iyi örneklendirmekte ve bazı sözcük grupları, bir ilişkinin kanonik örnekleri olarak özel bir statüye sahip gibi görünmektedir. Öyle ki karşıt çiftler iki uç kavramın işaretlenmesinden ibarettir. Bu hâlde bu iki uç kavram, birbirini

³ Terim kimilerince “koordineli antonim” veya “eşgüdümlü antonim” şeklinde Türkçeye aktarılabilirse de, karşıtlıkların doğası gereği işaretledikleri kavramsal alanın sistemi bir düzeni temsil ettiği için, burada “düzenli karşıtlık” karşılığı tercih edilecektir.

tamamlayan anlam birimleri olarak hizmet etmektedir. Bu yüzden, Tamamlayıcılık (Complementarity) ilkesi, iki çelişkinin mantıksal bir ilişkisi olarak tanımlanır. İki kavrama atıfta bulunan derecelendirilemeyen terimler, bir kavramsal alanı birbirini dışlayan iki ayrı bölüme ayırdıklarında tamamlayıcıdırlar. (Storjohann 2016: 250). Diğer bir deyişle, iki uç noktadaki karşıtlıklar, ikisinin arasındaki bütün değerleri temsil edebilme özelliğine sahip olabilmektedir. Bu durum, “düzenli karşıtlık” ile karşılanabilir.

Düzenli karşıtlık, “bir ölçeğin⁴ kapsayıcılığını veya ayrıntılılığını” belirtir ve genellikle her iki tarafta karşıt anlamlıların bulunmasıyla ifade edilir. Burada bir karşıtlık için doğru olan, diğeri için de geçerlidir (Murphy ve Jones 2008: 405). Terimin mucidi Jones, daha önce toplanan antonim korpusu içerisindeki bazı örneklerin kapsayıcılığı veya kapsamlılığı işaretlediğini, bu yüzden bunların düzenli karşıtlık kategorisine dâhil edilmesi gerektiğini ileri sürer. Bunu şu örnekler üzerinden açıklar:

(a) *While pensions will not be abolished, the government will encourage everyone, **rich** and **poor**, to rely for their retirement mainly on money they invest in private pension funds.*

(b) *Today, the pressure to make hay while the sun fitfully shines has led to a massive slump in both **public** and **private** standards.*

Bu örneklerdeki *rich-poor* “zengin-fakir” ve *public-private* “kamu-özel” karşıtlıklarının aslında açık bir karşıtlık yerine verilen karşıtlıklar arasındaki tüm noktaları kapsayan ifadeler olduğunu belirtir (2002: 61).

Murphy (2006: 6), Jones tarafından öne sürülen bu gerçekliği, karşıtlıkların oluşturduğu kapsayıcı bir küme olarak nitelemektedir: “*The semantic/discourse effect of Coordinated Antonymy is to indicate exhaustiveness of the scale involved. In other words, coordinated antonyms are used in order to indicate that what is being said is true of both of the opposed states and all states in between.*”. Böylece iki karşıt ifade, kendi içerisinde çeşitli sayıda değerleri olan bir anlam kümesini doğurmakta, böylelikle daha genel ve kapsayıcı bir söylemi meydana getirmektedir. Bu yüzden Murphy, düzenli karşıtlıkları bir dil bilimsel durum olarak görmemekte, daha ziyade onların söylem işlevine atıf yapmaktadır (2006: 6 dipnot). Mesela,

“Gencinden yaşlısına tek yürek olmuşlardı.”

örneğinde yer alan genç-yaşlı karşıtlığı, salt bir karşıtlık değil; yaş ölçeğine göre, genç ve yaşlı arasındaki “herkesi” kapsayan bir insan kümesini temsil etmektedir. Bu yönüyle karşıtlığın aslında kapsayıcı veya tamamlayıcı bir işleve sahip olduğunu ileri sürmek mümkündür. Kapsayıcılık özelliği, bir bakıma, antonimleri söz diziminde metaforik bir anlam alanına taşımaktadır. Bağlam içerisinde, doğrudan “herkes, her şey, her yer” gibi kapsayıcı zamirsel ifadeler yerine, sınırları karşıt ifadelerle verilen bir varlık kümesinin meydana getirilmesi,

⁴ Ölçek terimi ile karşıtlık değeri karşılanmaktadır. Örneğin, uzun-kısa karşıtlığının ölçeği “uzunluk”, ihtiyar-geç karşıtlığının ölçeği ise “yaş”tır.

metaforik bir söylemi beraberinde getirmektedir. Bu kavramsal ilişkiler, genellikle dünya dillerinde genellenebilen bir ilke hâline gelmiştir. Doğal olarak, bu özelliğin -başlangıçta- tarihsel Türk dili alanlarında tespit edilen karşıtlıklarla işlenmesi ve kategorize edilmesi, Türkçenin bu bakımdan evrensel konumunu belirleyecektir. Bu minvalde, antonimlerin en çok örneğine sahip Eski Uygurca metinler kapsamında bir değerlendirmenin kimi sonuçlara ulaştırabileceği görülmüştür. Eski Uygurcaya ait tarihsel metinlerde tespit edilen antonim şekilleri, hem karşıtlık değerleri hem de bu karşıtlıkların meydana getirdiği metaforik alanlara göre; “yer-yön karşıtlığı”, “zaman karşıtlığı”, “nicelik karşıtlığı” ve “nitelik karşıtlığı” olmak üzere dört ana kategoride değerlendirilmiştir. Son olarak “diğer” başlığı altında çeşitli karşıtlıkların daha özel kavramsal ilişkileri değerlendirilmiştir.

2. Eski Uygurcada Sözcüksel Karşıtlıklar

2.1. Yer-Yön Karşıtlığı

Lyons (1977: 281-282), sözcüksel karşıtlığı zıtlık, tamamlayıcılık ve karşılıklılık olarak üçe ayırır ve bunlara alt kategori olarak yön karşıtlığını dâhil eder. Ayrıca, bu karşıtlığın birçok metaforik ilişki için de temel oluşturduğunu ileri sürer. Söz konusu ilişki için “lokalizm tezi” adlandırmasını yapar. Eski Uygur metinleri arasında karşıtlık işaretleyen yaygın sözcüksel birimler yer-yön kavram alanına sahiptir. Temel olarak, ‘ileri-geri’, ‘ön-arka’, ‘önce-sonra’, ‘aşağı-yukarı’ ve ‘sağ-sol’ gibi yön kavramlarını işaretleyen sözcükleri kapsayan karşıtlıklar ontolojik ilişkilerle mekânsal düzleme bağlanır veya bu düzlemde temsil edilir. Yön adlarının belirlediği mekânsal sınır içerisinde nesne veya canlının hiçliği/varlığı ve mekânda var oluşu/yokluğu karşıtlık ile işaretlenebilmektedir. Diğer bir deyişle, yön karşıtlığı ile anlam dünyasında yön adlarından faydalanılarak sınırları çizilen boyut içindeki ‘şey’in varlığı veya yokluğu gösterilebilir. Bu duruma bağlı olarak, karşıt yön adlarının çizdiği boyutsal sınır, aynı zamanda metin bağlamındaki geniş mekânı veya mekândan bağımsız bir alanı temsil edebilir. Mesela, *ör-* ve *kod-* fiillerinden gramerleşme yoluyla gelmiş olduğu düşünülen *örü kodı* ‘yukarı-aşağı’ karşıtlığı tarihsel tanıklara göre bir yok oluşu/hiçliği (daha özeldir ‘ölüm’ü) işaretlemiştir (Azılı 2022): **ZiemeKşit 90’da** *nomta örisi kodısı bultukmaz nom* “Öğreteler arasında hiçbir şeyi bulunmayan öğreti”, **SUK 89’da** *örü kodı bolsar män oglum tardu kün arslan ikägü köni berzün* “Yok olursam (ölsürsem), Oğlum Tardu Kün Arslan tam olarak versin”.

Aynı karşıtlık diğer birkaç metinde ise mekânda var oluşu göstermektedir. Ancak bu mekân, geniş nitelikli ve kapsayıcıdır: **BT XXXVII 4881’de** *sansar içintä yoksuz örü kodı yügürdün* “Samsâra içinde boşuna her yere koştun.”, **ETS 142’deki** *örü kodı adurt sakinç öçürüp ketärip* “Her yerdeki farklı düşünceyi ortadan kaldırıp...”, **Maitr. 146 14’te** *tänrilärniñ yukaru kodı yorımış tavış ünläri eştilir* “Tanrıların her yere ulaşan sesleri işitilir.”. Örneklerde görüldüğü gibi, karşıt yön adlarının birlikte kullanımı sonucu ifade, farklı bir kavram alanına metafor yoluyla taşınmış olmalıdır. Benzer metaforik yapı, İslami dönem

metninde eşdeğer sözcüklerle tanıklanabilir: **KB 72**'de *kakılayu kaynar yokaru kodı* “Bağrıarak her yerde kaynaşır(lar).”.

Yaygın karşıtlıklardan biri de ‘ön-son’ karşıtlığıdır. Bu karşıtlık ilişkisi *öj*, *öjndin* ve *öjnrä* gibi ortak köke sahip sözcüklerle birlikte *soj*, *kedin* ve *kesrä* gibi sözcüklerle kurulmuştur. Bu sözcük grubu yine mekânsal ‘hiçliği’ veya ‘kapsayıcılığı’ işaretlemek için kullanılmış olmalıdır: **TT I 7**'de *öjdün kedin yer öz tapıgıncä* “Her yerde kendi bulduğun gibi”, **Maitr. 13 22**'de *bu muntag türlüg öjnrä kesrä eşidmädük täjri täjrisi burhannuñ ädgü atın küsin eşidip* “Bunun gibi hiçbir yerde işitilmemiş tanrılar tanrısı Buddha'nın iyi şanını işitip”. Aynı kullanım ilk İslam metinleri ve sonrasında da tespit edilmektedir: **KB 4933**'te *sakındı elig baktı öjdün kedin* “Hükümdar düşündü ve her yere göz attı.”, **AH 370**'te *ol işniñ öjini sojnı sakın* “O işin her yerini düşün.”.

Örnekleri artırılabilir vazyetteki bu karşıtlık ilişkisi, hiçbir yer/her yer kavramlarını işaretleyen aşağıdaki çeşitli karşıt yön adlarıyla kurulmuş ifadelerde gözlemlenmektedir: **Maitr. 86**'da *birşi karşı kiçig suzaklar tukmuş yıkı tunlıklar birlä közüntülär* “Her yerdeki küçük beldeler dolusu canlılarla göründüler.”, **U IV 2**'de *kedintä turup unaru bärü yorıdı* “Arkasında kalıp her yere yürüdü.”, **HT VII 167**'de *iç taş nomdakılarnıñ umuğı inağı* “Her yerdeki kaidelerin ümidi”, **BT XXVI 249**'da *taş iç eltäki bodunug bokunug* “Her yerdeki ülkelerde bulunan halk”, **BT V 55**'te *içtin taştın kamuğ mäniñ sürüğüüm* “Her yerdeki bütün cemaatim”, **MI 21**'de *ymä ilgärü kerü küsi sorulmuş kutlug uluş* “Yine her yerde şanı sorulmuş Kutlu Uluş”, **ETS 96**'da *uzun sansarlıg ootlıg äv içintä utru tetrü bar käl kıldaçı* “Uzun Samsära'nın ateş evi içinde her yere git-gel yapacak”, **ETS 58**'de *üstünki altunki täjrilärniñ öjü öjü kut vakşıklärniñ üstälzün täjridäm küçläri* “Her yerdeki tanrıların, farklı farklı ruhların ilahi kudretleri çoğalsın.”.

Ayrıca doğrudan yön adı olmayan, ancak yer-yön kavramına sahip bazı karşıtlıklar da aynı metafor alanına sahiptir: **HT X 349**'da *irak yakın orunlarıg bütürü yarıdı* “Her yeri tamamen aydınlattı.”, **ATT 130**'da *yakın irak bolmak üzä adırılmış* “Her yerde olmak için ayrılmış.”, **BT XIII 148**'de *başlagsız uzun sansarnıñ başın adakın sakınsar* “Ezeli uzun Samsära'nın her yerini düşünse”, **BT I 37**'de *yänä tokuz yüz öjü adırılıp arkuru turkaru saçılır* “Tekrar dokuz yüz farklı parçaya ayrılıp her yere saçılır.”. Mekândaki belirli bir konumu işaretleyen işaret zamirlerinin bu karşıtlık için kullanıldığı bir örnek tespit edilmiştir. Mekânsal uzunluk açısından yakını işaretleyen ‘bu’ ve uzağı işaretleyen ‘o’ zamirleri karşıtlık içinde aynı metaforu karşılamaktadır: **TT X 30**'da *başintaki birär ävin saçı anta munta saçılıp* “Başındaki bir tutam saç her yere saçılıp”.

Yukarıda verilen ve daha fazla örnek veya sözcüksel çeşitliliğin olduğu açıkça anlaşılan bu tür karşıtlıkların kullanılmasıyla, yön ölçeği içerisinde, karşıt yön adlarının işaretlediği temel kavramsal alanda mekânsal sınırlılığı belirlenmiş ve buna bağlı olarak mekânın varlığı veya yokluğu karşılanmıştır. Üç boyutlu mekândaki herhangi iki karşıt yön ile tasarlanan mevcudiyet, metaforik bir alana taşınarak yeni bir kavrama karşılık olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu durum, sadece dönemsel değil, Eski Türkçeyi izleyen tarihsel Türk dili alanlarının yanında modern yazı dili ve diyalektlerinde de görülebilmektedir (*bk.* Çağatay

1978: 41). Doğal olarak bu türden metaforik ilişkiler, Türk dilinin tipolojik açıdan anlam düzeyinde geliştirdiği semantik bir strateji olarak kabul edilebilir.

2.2. Zaman Karşıtlığı

Mekânın üç boyutunun dışında değerlendirilen zaman kavramının dillerdeki görünüşü genellikle doğrusal bir çizgidir. Zamanın ilerlemesi, bu çizgi üzerinde daima tek yönde (ileri) ilerleyen bir oka benzetilir (Hill 1978: 524; Greene 2010: 157). Bu yüzden zaman için *önce-sonra/geçmiş-gelecek* gibi iki aslı nokta belirlenmiştir. İptidaî dillerden modern dillere uzanan dillerin gelişim tarihlerinde, genellikle ilk ve asıl zaman sözcükleri de bu iki noktaya karşılık gelecek şekilde ortaya çıkmıştır. Eski Uygurcada kullanılan karşıtlıklardan bazıları da bu iki noktayı işaretleyen zaman adları veya niteleyicilerinden oluşmaktadır. Böylelikle zaman çizgisindeki geçmiş ve gelecek noktalarını temsil eden sözcükler vasıtasıyla, bu iki nokta arasındaki zaman skalasını karşılayan kapsayıcı bir metaforik kavramsal alan doğmuştur. Diğer bir deyişle, zaman ölçeğine bağlı bağlam içerisindeki zamansal konumun öncesi ve sonrası ifade edilerek bütün zamansal süreç ifade edilmiştir.

Bu karşıtlıklardan biri *öjnrä* ‘önce’ ve *ken* ‘sonra’ sözcükleri ile yapılmıştır: **HT VII 104**’te *ol kuvragıñ öjnräsin kenin bilgäli bolmatı* “O cemaatin öncesini sonrasını bilemedi”, **HamTouHou 30 7**’de *öjnrä ken bitig ıdır biz sänlär näñ bir bitig ıdmar sänlär* “Her zaman mektup yollarız, siz hiç mektup yollamazsınız.”. Zamansal kapsayıcılığı işaretleyen bu metaforu, farklı karşıt sözcüklerle kullanılmış başka bir ifadede de tespit etmek mümkündür: **BT I D 75**’te *başlagı üzükü tögşilmäki adınsız arür* “Bütün zamanı (ve) dönüşümü değişmezdir.”. Diğer yandan Uygurlar tarafından zaman bölümlerine verilen adlardan *ärtmiş* ‘geçmiş zaman’ ve *kälmädük* ‘gelecek zaman’ sözcüklerinden oluşan karşıtlık, yine aynı metafora hizmet etmektedir: **Üİ 124a**’da *ärtmiş kälmädük üdkisindin bululur bilip öçmäk* “Bütün zamana ait olandan bilip sönme bulunur.”. Genellikle *közünür üd* ‘şimdiki zaman’ kavramını da ihtiva eden bu karşıtlıklar başlangıcından sonuna kadar bütün zamanı kapsamaktadır: **BT XIII 13**’te *ärtmiş kälmädük közünür üdki ädgü äränlär ämgäkligin burhan kutınga ävrildäçilär* “Bütün zamanın iyi insanları, ızdırıp çekip Buddha saadetini erişmeye uğraşanlar”. Ayrıca geçmiş zamanın karşıtı olarak kullanılan *ür irak* ifadesi ile aynı metafor ortaya çıkmıştır: **Suv. 185**’te *öjnrä ärtmiş ür irak ülgüsüz sansız yüz miñ asankı kalp üdlärtä aşnu bo yertünçü yer suvda raçaratnaprabası atlıg täñri burkan öñ bälğürä yarlıkamış ärti* “Tüm zamanlarda, ölçsüz sayısız yüz bin devir süre zamanlardan önce bu dünyada Rājaratnaprabhāsa adlı haşmetli Buddha ilk defa görünerek buyurmuştu.”.

Daha dar bir zaman ifadesi olan gece ve gündüz şeklindeki günün bölümlerinin meydana getirdiği karşıtlık, metaforik düzlemde yine kapsayıcı bir zaman skalasını temsil etmektedir: **BT XIII 133**’te *kähürü asıg kılur ärsär küni tüni* “Her ne zaman olursa olsun büyük fayda sağlar.”, **BT IX 56**’da *iki yegirmi yıl tüni küni üzlünçüsüz paşantak atlıg yağış yağdımız* “On iki yıl, her zaman aralıksız Paşantak adlı kurbanı sunduk”, **Maitr. 155**’te *uzun künin tünin säkiz miñ yıl* “Bütün zaman boyunca, sekiz bin yıl”, **Kuanş. 12**’de *kamag yalañuklar*

ayayu ağırlayu tutmuş kârgâk kim tünlâ küntüz unutmasar “Bütün insanların hiçbir zaman unutmamaları için saygı göstermeleri gerekir.”. Son olarak zaman dilimleri arasında yer alan mevsimlerin sıcak-soğuk karşıtlığı da metaforik geçiş sayesinde kapsayıcı bir zaman ifadesine dönüşebilir: **HT VIII 170**'de *uçuzkiya bolur barmakı târk tavrak dört başlağlarda isig tumlug üzâ* “Her zaman dört mevsime hemen ulaşması değersiz olur.”, **BT XIII 83**'te *tumlugta isigdü ämgänip tokuz ay on kün kötürüp* “Her zaman eziyet çekip dokuz ay on gün geçirip”. Bu kullanıma İslamî metinlerde de rastlanılır: **KB 2961**'de *isig tumlug aç tok yadağ häm yalıñ* “Her zaman aç, tok, yayan ve çıplak”.

Bütün bu örneklerde görüleceği üzere, çeşitli kavramlara sahip kimi karşıt zaman adları ile kurulan karşıtlıklar, bağlama uygun bir şekilde zamanın başlangıcından sonuna kadar olan bütün zamanı işaretleyecek bir metaforik alana taşınmaktadır. Bu anlamsal süreç için önce-sonra, geçmiş-gelecek gibi kavramları işaretleyen sözcükler yanında gece-gündüz gibi karşıt zaman dilimleri de bu metaforu doğurmaktadır. Zira bu son yapı, giriş bölümünde verilen yazıt örneğinde de benzer bir işleve hizmet etmiştir. Bu çerçevede, zamansal karşıtlığı oluşturan bu ikili biçimlerin, tıpkı yer-yön karşıtlığı gibi kapsayıcı bir genel kavramı karşılayacak duruma geldiği söylenebilir.

2.3. Nicelik Karşıtlığı

Miktar niteleyicileri, çeşitli nesne, varlık veya canlıların nicelik bakımından değerini gösteren dil bilgisel yapılarıdır. En yaygın sözcüksel işaretleyicilerden biri olan azlık ve çokluk niteleyicileri Eski Uygurca metinlerde bir arada kullanılarak farklı bir metaforik alan oluşturmuştur. Özellikle, miktar ölçeğinde az-çok karşıtlığına dayanan bu ifadelerde, varlık veya nesnelerin sayıca ortalama/yeterli miktarda/bir parça olduğunu gösteren bir kavramsal alan meydana çıkmaktadır. Bağlam içerisinde karşıt miktar niteleyicileri kullanılarak varlık veya nesnenin ne az ne de çok olduğunu işaretleyen farklı bir anlamsal düzlem işaretlenmiştir. Tarihsel metinlerde, karşıtlığa bağlı metafor alanı için genellikle *az* ‘az’, *üküş* ‘çok’ ve *köp* ‘çok’ sözcüklerinin kullanıldığı tespit edilmektedir: **UigSada. 100**'de *az köp nâgü ärsär köñülünin iyin bergil* “Ne kadar olursa olsun, gönlünce ver.”, **BT XIII 107**'de *azlı üküşli buşınıñ aruşı arkagı kertgünç ol* “Bir miktar sadakanın arkasında iman (var)dır.”, **Üİ 48**'de *birök nizvanılarınñ tarıkmakı bolsar ol üküş az tözün äränlärnñ ötrü bolur* “Eğer kleşaların bir miktar uzaklaşması (mümkün) olursa, asil erenlerden dolayı olur.”. Oysa bu karşıtlık yazıtlardan beri kullanılmaktadır: **O D7**'de *yawız bat biz azıg üküşüg körtüg* “Kötü, zayıf (durumdayız), yeteri kadarını gördün.”. Bu karşıtlıktan doğan yeni kavramsal alan, İslami metinlerde de tanıklanmaktadır: **KB 2361**'de *keçâ az üküşüg nâ bilgäy açâ* “Gece vakti ne kadar (kişi) olduğunu nasıl bilecek?”, **KB 4432**'de *şaña az üküş nâñ törü kılsalar* “Sana bir miktar hediye verseler”.

Türk dilinde karşılaştırma için kullanılan yaygın morfolojik birimlerden biri olan ekvatif, özellikle karşıt işaret zamirleri ile çekimlenerek miktar karşıtlığı için kullanılmaktadır. Tıpkı *az-çok* karşıtlığı gibi bu tür kullanımlarda da ifade, ‘o kadar-bu kadar’ şeklinde bir karşıtlık ile birlikte benzer metaforik alana

taşınmıştır: **ETS 152**'de *ança munça yığıp koşdum* “Bir miktar toplayıp düzenledim.”, **Maitr. 59v 19**'da *ança munça münü yazuki bar ärsär artı örtmüz* “Ne kadar günahı varsa asla gizlemez.”.

2.4. Nitelik Karşıtlığı

Eski Uygurcadaki bir diğer karşıtlık biçimi de niteliğe dayalı karşıtlık ilişkisidir. Herhangi bir varlığı çeşitli yönlerden niteleyen niteleyici kategorisine ait sözcüklerin karşıtlık içindeki kullanımı, o varlığın tamamını kapsayacak şekildeki topluluğu veya bağlam içinde o varlığın yokluğunu/hiçliğini karşılamakta; böylece nitelik karşıtlığı ile ontolojik düzeyde varlık-yokluk ilişkisine dayanan bir metafor oluşturulmaktadır. Bir varlığı niteleyen sözcüğün karşıtı ile birlikte kullanımı, temelde, o varlığın dünyadaki sınırını belirleme işlevini üstlenmekte, böylelikle varlığın kümesini kapsamaktadır. Bu yönüyle, Murphy ve Jones (2008: 405) tarafından ileri sürülen “karşıtlıklarla meydana gelmiş varlık kümesi” yaklaşımı en çok bu kategoriye temsil etmektedir. Mesela, şu ifadelerde yer alan *ulug* ‘büyük’ ve *kiçig* ‘küçük’ karşıtlığı, ailedeki büyük ve küçük bireyleri temsil etmekte, haliyle karşıt ifadenin tamamı ise ‘ev ahalisi’ni karşılamaktadır: **İKP 44**'te *äbintäki ulug kiçigkä tutuztu* “Evindeki ahaliye emanet etti.”, **Suv 67**'de *ävintäki ulugi kiçigi barça bir ajunta* “Evindeki ahalinin hepsi bir dünyada.”, **TT VI 346**'da *ulug kiçig ka kadaş ogul kız asılır* “Ev ahalisi, akraba, çocuklar çoğalır.”. İlginç bir şekilde, aynı metaforik kullanıma Yenisey yazıtlarında da rastlanmaktadır: **Ye 147**'de *äsizim ä ulugum kiçigim ä bökmädim ä yıta äsizlärim ä* “Eyyvah! Ev ahalisine doymadım! Ne yazık!”.

Söylem içerisinde kişinin kendi ve kendinden olmayana ifade ettiği *yat* ‘yabancı’ ve öz ‘kendi’ karşıtlığı doğrudan her insanı kapsayan bir metafora dönüşmektedir: **ETS 92**'de *yatta öztä bir täg yapa yadılmış yarlıkançuçı köñül öritip* “Herkesi aynı şekilde içine alan merhametli gönül oluşturup”. Diğer bir karşıtlık ise insan cinsiyetine göre belirlenmiş ve bütün cinsiyetleri, dolayısıyla ‘insanlığı’ kapsayacak hüviyette kullanılmıştır: **BT XXVI 270**'te *altın yagıztaki alkinçsiz tälim tişi ürkäk kut wahşik* “Aşağı yerdeki sonsuz çoklukta insanlar (ve) koruyucu ruhlar”. Bu kapsayıcı kavramsal alan aynı zamanda diğer canlılar için de geçerlidir: **HT VIII 116**'da *adurtlañ tişi ürkäk naylarnıñ kisulurın uzayurın* “Bütün kamışların kısalmış uzamasını ayırt edin.”. Diğer yandan, yine canlıları kapsayacak bir ifade, bu kez ‘canlı-ölü’ karşıtlığıyla kurulmuştur. Bağlam içerisinde bu metafor yaşayan ve yaşamayan ‘her şey’i temsil etmektedir: **Suv. 332**'de *ölügi türigi nätäg ol* “Her şeyi nasıldır?”, **Maitr. 53**'te *taki yämä türig ölüg ol atanur* “Ve yine her şeydir denir.”.

Bağlamı içinde nesnelerin varlığı veya yokluğu için yine niteleyicilere başvurulduğu gözlemlenmektedir. Özellikle nesnelere çeşitli yönlerden niteleyen sözcüklerle kurulan bu karşıtlıklar, her iki niteleyici sınırları içinde kalan ‘her şeyi’ veya ‘hiçbir şeyi’ karşılamaktadır. Yaygın örnekler arasında, dinî metinlerde

sıklıkla başvurulan iyi-kötü⁵ karşıtlığı bulunur. Bu örneklerde iyi olan ile olmayan arasındaki bütünlük temsil edilmektedir: **Chuast. 79**'da *ädgüg anıgag kop täñri yaratmış ol* "İyi de kötüyü de hepsini tanrı yaratmıştır.". Bu örneğe dikkat edilirse, *ädgü-anıg* karşıtlığı yanında bununla aynı işleve sahip *kop* 'bütün, hepsi' sözcüğü kullanılarak anlamsal açıdan eş-işlevli iki yapı kullanılmıştır. Bu ifade biçimi, karşıtlığın sağladığı kapsayıcılığı gösteren önemli bir delil olarak kaydedilebilir. Diğer birkaç dikkat çekici örnek ise şunlardır: **İKP 25**'te *ädgü yavlak bulsar birlä bulalım* "Ne bulacaksak birlikte bulalım.", **TT VII 12**'de *amtu tokuz türlüg äşiklärnıñ ädgü yavızların ayu berälim*. "Şimdi dokuz türlü eşiklerinin her şeyini söyleyelim.", **BT XXV 286**'da *kişilärnıñ ädgüsın yavızın ülgüläp täñläp sözlämälım* "İnsanların hiçbir şeyini deneyip ölçüp söyleyemeyelim.". Metinlerdeki iyi kötü karşıtlığı, bir örnekte aydınlık ve karanlık ile simgeleştirilmiş ve kapsayıcı bir ifadeye dönüşmüştür: **HT VII 129**'da *tnılgılarınıñ yarukug karangug tutmadın* "Canlıların hiçbirini ayırmadan".

Başka bir kapsayıcı karşıtlık ise, tıpkı yer-yön karşıtlığına benzer biçimde meydana getirilmiştir. Yön adı olarak kullanılabilen *baş* 'baş, ilk' ve *taş* 'dış' sözcükleri ile kurulan karşıtlık nesnenin 'her şeyini' işaretleyecektir: **Usp 2**'de *bu on täñ kápazni küz yañta başı taşı birlä berür män* "Bu on eşit pamuğu göz başında her şeyiyle veririm.". Nesne veya varlığın bir başka yönü olan kabalık-incecik niteliği, Uygur metinlerinde karşıtlık olarak kullanılmıştır: **HT VIII 57**'de *azkıya savlarınıñ alpın yinçgäsın näh tükäl sözlägäli bolmaz* "Az miktardaki sözlerinin her şeyini asla tamamen söylemez.". Diğer bir karşıtlık ise varlığın farklılığına dayanan kapsayıcılıktır: **HT VIII 41**'de *birin öñısın biltürgäli ötrü olar yañılmatın şaşıtmatın turgaylar mu* "Her şeyini bildirip bundan dolayı onlar yanılıp şaşırmadan duracaklar mı?".

Bu kategoriye dâhil edilebilecek diğer bir karşıtlık, temel kavramsal alanı varlık ve yokluk üstüne kurulmuş bir metafordan oluşur. Bu karşıtlıkta yine, bağlam içerisinde söz edilen varlığın tamamı veya hiçbiri işaretlenmek için var-yok paradoksu kullanılmıştır: **Suv. 291**'de *nägök ömäzläz tep tesär kaltı barıg yokug ömäzläz* "Neyi düşünmezler diye sorulursa, ne zaman ki hiçbir şeyi düşünmezler...". **BT XIII 85**'te *yokug barıg bilmätin yurçkulap kıklap yumzadımız* "Hiçbir şeyi bilmeden (?)", **ÜI 46**'da *söz üzä barın yokın nätäğın tartıp* "Sözün üzerine neyi varsa her şeyini düşünüp". Bu karşıtlık, daha önce sözü edilen *örü kodı bol-* ifadesiyle söz dizimsel eşdeğerliğe sahip örneklerde ölümü, yani yok oluşu karşılamaktadır (Azılı 2022: 62): **SUK 90**'da *berginçä yok bar bolsar män kişim tözün köni berzün* "Verdiğimde, ölürsem, (borcumu) eşim Tözün tam olarak versin.", **SUK 101**'de *berginçe yok bar bolsar män oglum kaysuñ köni berzün* "Verdiğimde, ölürsem, (borcumu) oğlum Kaysuñ tam olarak versin".

Somut veya soyut varlıkların bir özelliğine atıfta bulunarak, diğer bir deyişle bir özelliği ölçüğünde yapılan bu tür karşıtlıklar, söz konusu özelliklerin sınırları

⁵ Bu konu hakkında Kaşgarlı Mahmud'un şu açıklaması da dikkate değerdir: *Türkler edgü yavlak derler; edgü "iyi"dür, yavlak "kötü"dür; edgü ile birlikte kullanılır; yalnız başına kullanılmaz. Oğuzlar ise onu tek başına kullanırlar.*" (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015: 187)

içerisinde kalan bütün varlık kümesini kapsayarak bu kümenin hepsini veya hiçbirini işaretlemek için kavramsal bir metaforu oluşturmakta; böylelikle iki karşıt niteleyicinin sıralı birlikteliği kapsayıcı bir ifadeye dönüşmektedir. Tabii olarak, hem Eski Uygur sahasında hem de diğer Türk dili alanlarında burada verilen örnekleri artırmak mümkündür. Ancak söz konusu metafor alanını temsil edebilecek tipik nitelik karşıtlıkları, problemin çözümüne yardım edebilecek sayıdadır.

2.5. Diğer Karşıtlıklar

Yukarıda kategorize edilen karşıtlıklar dışında, tespit edilen bazı karşıtlık örneklerinin daha özel kavramsal alanları işaretledikleri anlaşılmaktadır. Örneğin, **Maitr. 175**'te *biz ilkidä kişi ätözintä ärkän viharka yakın yegäri olurup vihar içintä kovuk suvuk arıgsız kâmiştimiz* ifadesinde yer alan *kovuk suvuk* 'katı-sıvı' karşıtlığı *arıgsız* ifadesi ile birlikte "dışkı" kavramını işaretlemektedir. Söz konusu karşıtlığın, nesnenin bir özelliğine (katı-sıvı) bağlı olarak başka bir kavramsal alana geçtiği anlaşılmaktadır. Bu metaforik ilişki, ifadenin geçtiği metnin dinî içerikli olmasıyla bağlantılı olmakla birlikte bir örtmece "euphemismus" hüviyeti taşımaktadır. Diğer bir deyişle, sakınılan/çekinilen bir ifade olarak dışkı, karşıtlık yoluyla ifade edilmiş olmalıdır.

Bilhassa sivil metinlerde sıklıkla tesadüf edilen *ber-* ve *al-* fiillerinin isim biçimleri, bağlamdan anlaşıldığı kadarıyla yeni bir kavram alanını işaretleyen karşıtlığı gösterir: **Usp. 11**'de *bu yerkä äkin tutsa berim alım kâlsä män tümür buga bilür män* "Bu yerde ekin yetişirse (ve) vergisi gelirse ben Tümür Buga kabul ederim.". Ayrıca diğer bazı fiil karşıtlıkları da farklı kavramsal alanlarda kullanılmış olmalıdır. İlk olarak, tarihsel metinlerde bir karşıtlık (Güneş'e atıf ile) *tug-* ve *bat-* fiilleriyle sağlanmış, bu karşıtlık yoluyla zamansal sınırsızlık işaretlenmiştir: **TT VI 24**'te *tugmaz batmaz biligkä tägir* "Ebedi ve ezeli bilgiye ulaşır."

Taramalarda tespit edilen *bar-* ve *käl-* fiilleri ile oluşturulan karşıtlıklar zamansal bir periyodu işaretlemektedir. Bu yönüyle, yukarıdaki örneklerde olduğu gibi, kapsayıcı kavramsallığı barındırır: **SUK 81**'de *bu äşäk barırta kälirtü taş tägil bolsar* "Bu eşek iş süresince (çalışırken) kaybolursa", **Suv. 196**'da *üçünç satıgçılar kuvragı kâli barı üküş ät tavar bultaçı bolgaylar* "Üçüncüsü, tüccarlar topluluğu iş sürecinde (çalışırken) pek çok mal mülk bulacaklar.". Yine benzer bir metaforik alan bu kez niteleyicilerle sağlanmıştır: **HT VII 182**'de *yänä bu kişi ätözi ärsär yeg burnaçka oğşatı kişin kışgasın alp küzätgülig äriür* "Yine bu insan vücudu ise iyi bir küpe benzer, sürecini gözetmek zordur.". Bu örnekte zamansal periyodun genişliği ve darlığı karşıtlık ile ifade edilerek mevcut zaman aralığı işaretlenmiş olmalıdır.

Son olarak, Manihaist çevrede yazılmış metinlerde sıklıkla tesadüf edilen mekânsal bir karşıtlık tespit edilmektedir. Metinlerde *kurug* "kuru" ve *öl* "yaş, nemli" ifadeleriyle kurulan *kurug öl yer* ibaresi, kavramsal açıdan kara ve denizleri, diğer bir deyişle dünyayı kapsayan bir metaforik anlatıma taşınmıştır. Böylece, tıpkı yer-yön karşıtlığında görüldüğü gibi, bütün yeryüzünü ifade eden

diğer bir kapsayıcı ifade elde edilmiştir: **Chuast. 82'**de *kurug öl yerkä beş türlüg tınlıgka beş türlüg otka ıgacğa yazıntımız ärsär* “Yeryüzüne, beş türlü canlıya, beş türü bitkiye karşı günah işlediysen” **Chuast. 90'**da *beş täñri yarukın kurug öl yerig beş türlüg tınlıgıg beş türlüg otug ıgacığı* “Beş tanrı ışığıyla yeryüzünü, beş türlü canlıyı, beş türlü bitkiyi...”.

3. Sonuç

Jones (2002) ve sonrasındaki birçok çalışmada, “düzenli karşıtlık” şeklinde kategorize edilen kimi antonimlerin kapsayıcı veya tamamlayıcı kavram ilişkisi ile metaforik düzeyde işaretledikleri karşılıklar, diğer sözcük gruplarından ayrılan dikkat çekici bir kavramsal ilişkiyi taşımaktadır. Bu kavramsal ilişkiye göre, çeşitli ölçekler açısından oluşturulan karşıtlıklar, bu ölçeklere göre kapsayıcı bir varlık kümesini karşılamaktadır. Eski Uygurca metinlerdeki antonim varlığı içerisinde, yer-yön, zaman, miktar ve çok çeşitli ölçekleri ihtiva eden nitelik ölçeklerine göre kurulmuş karşıt yapıların da benzer şekilde kapsayıcı kümeleri işaretledikleri metaforik ilişkiler kurulmuştur. Ölçeklere göre değişkenlik gösteren bu kümeler, çoğu kez “her şey, herkes, her yer, her zaman” gibi kapsayıcı ifadelere karşılık gelmektedir:

KARŞITLIK ÖLÇEĞİ	İŞARETLEDİĞİ KAVRAMSAL ALAN
Yer-Yön	<i>Her yer</i>
Zaman	<i>Her zaman (Bağlamdaki zamanın başından sonuna kadarki dilim)</i>
Miktar	<i>Ortalama miktar</i>
Çeşitli Nitelik Ölçekleri	<i>Herkes/Her şey (Varlığın bütün örnekleri)</i>

Tablo 1. Eski Uygurcadaki Düzenli Karşıtlıkların Kategorileri

Şaşırtıcı olan şudur ki, Uygurca antonimler arasında, bağlama bağlı olmak kaydıyla, bazı karşıt yapıların tersine işlediği görülmektedir. Kimi antonimler, kapsayıcı küme temsillerinin yanında, bu kümenin yokluğu/hiçliğini işaret etmektedir. Kapsayıcı küme için “her yeri, her şeyi, herkesi ve her zamanı” işaretleyen kimi karşıtlıklar, çeşitli örneklerde bağlama bağlı olarak “hiçbir yeri, hiçbir şeyi, hiç kimseyi ve hiçbir zamanı” işaretleyebilmektedir. Bu durum, ontolojik açıdan varlığın ve hiçliği eşdeğer ilişkilerle metaforik düzeyde temsil edilebileceğini gösteren önemli bir veri olarak kaydedilebilir. Aynı zamanda, bu özelliğin düzenli karşıtlıklar yaklaşımından ayrılan bir ilke olarak Türkçenin tipolojik karakterini yansıttığını söylemek mümkündür. Bu sebeple, Türkçede hiçliğin karşıtlıklarla işaretlenebiliyor oluşu evrensel bir karakter sergilememektedir.

Diğer yandan, yukarıdaki dört kategori dışında değerlendirilen kimi karşıtlıkların kavramsallaşma süreçlerinde daha ileri bir aşamaya geçerek terimleşmeye doğru geliştikleri anlaşılmaktadır. “Diğer” kategorisinde değerlendirilmeye çalışılan bu türden karşıtlıkların “parçasal kapsayıcılığa” sahip oldukları iddia edilebilir. Bu türden karşıtlıkların daha farklı bir kavramsal gelişime sahip olduğu özel

konumları olmalıdır. Böylece Lyons'un (1977: 282) karşıtlıklar için ileri sürdüğü çeşitli metaforik ilişkilere sahip oldukları yönündeki açıklaması doğrulanabilir.

Ayrıca, daha önce verilen öncül çalışmalarda düzenli karşıtlıkların yapısal olarak incelendiği ve genellikle *X ve Y* ve *X veya Y* şeklinde formülize edildiği görülmektedir. Fakat tarihsel Uygur metinlerinde düzenli karşıtlık biçimlerinin genellikle *X+Y* şeklinde meydana geldiği ve daha çok "ikileme" formunda görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu yönüyle de evrensel yaklaşımdan ayrılmaktadır. Son olarak, Jones, İngilizce için topladığı antonim korpusundaki düzenli karşıtlıkların toplam korpusun yaklaşık yüzde kırkına karşılık geldiğini tespit etmiştir (2002: 61). Bu oranın Eski Uygurca için daha yüksek olduğu tahmin edilebilir. Zira ikilemeler arasında sinonim ve yabancı eşdeğerlere nispeten antonimlerin sayıca daha düşük olması, mevcut karşıtlıklar içindeki düzenli karşıtlıkların oranını artıracaktır. İlâveten, taramalar sonucu elde edilen antonimlerin tamamına yakını bu çalışmada değerlendirildiği için söz konusu oranın yüksek olduğu ileri sürülebilse de, bu karşıtlıkların sayısının artırılabilceği unutulmamalıdır. Bundan sonraki süreçte, diğer tarihsel Türk dili alanları ve modern dil ve diyalektlerdeki düzenli karşıtlıkların tespit edilmesiyle, Genel Türkçe için daha öngörülebilir ve geçerli oranları elde etmek mümkündür. Çünkü bu çalışmada Uygurca örneklerin yer yer İslâmî metinlerden örneklerle desteklenmesi, düzenli karşıtlık ilişkisinin diğer tarihsel ve modern dillerde de mevcut olabileceğini düşünmeye zorlamaktadır.

4. Kısaltmalar

AH	<i>Atabetü'l-Hakayık</i>
ATT	<i>Abhidharmakoşabhāṣya-tīkā Tattvārtha</i>
BK	<i>Bilge Kağan Yazıtı</i>
BT	<i>Berliner Turfantexte</i>
Chuast.	<i>Huastuanift</i>
ETŞ	<i>Eski Türk Şiiri</i>
HamTouHou	<i>Manuscrits ougours du IXe-Xe siècle de Touen-houang</i>
HT	<i>Hsüan Tsang Biyografisi</i>
İKP	<i>Kalyanamkara Papamkara Hikâyesi</i>
KB	<i>Kutadgu Bilig</i>
Kuaş.	<i>Kuaşî İm Pular</i>
M	<i>Türkische Manichaica aus Chotscho</i>
Maitr.	<i>Maitrisimit Nom Bitig</i>
O	<i>Ongin Yazıtı</i>
SUK	<i>Sammlung Uigurischer Kontrakt</i>
Suv.	<i>Altun Yaruk Sudur</i>
Toten.	<i>Einuigurisches Totenbuch</i>
TT	<i>Türkische Turfan-texte</i>
U	<i>Uigurica</i>
UigSada.	<i>Sadaprarudita ve Dhar Modgata Bodhisattva Hikâyesi</i>
Üİ	<i>Üç İtigsizler</i>
Ye	<i>Yenisey Yazıtları</i>
ZiemeKşit	<i>Kşitigarbha-Sûtras aus Bâzâklik</i>
Usp	<i>Uigurische Sprachdenkmäler</i>

5. Kaynakça

- AĞCA, Ferruh (2015). “Eski Uygurcada İştikaklı İkilemeler”. *Alkış Bitigi Kemal Eraslan Armağanı* (Edt. Bülent GÜL). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 17-30.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1992). *Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2007). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2008). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kocabalçı.
- ARAT, Reşit Rahmeti; EBERHARD Wolfram (1936). *Türkische Turfan Texte VII*. Berlin: ABAW.
- AYDIN, Erhan (2012). *Orhon Yazıtları*. Konya: Kömen.
- AZILI, Kenan (2022). “Kültürel Kavramsallaştırma Örneği: Eski Uygur Sivil Metinlerindeki Örü Kodu Bol- Yapısı Üzerine” *Bilig*, 102: 53-72.
- BANG, Willi; GABAIN, Annemarie von (1929). *Türkische Turfan Texte I*. Berlin: ABAW.
- BANG, Willi; GABAIN, Annemarie von; ARAT, Reşit Rahmeti (1929). *Türkische Turfan Texte VI*. Berlin: ABAW.
- BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema (1987). *Sadaprarudita ve DharModgata Bodhisattva Hikâyesi*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema (1990). “Abhidharmakoşabhāṣyatikā-tattvārtha-nāma'nın Eski Uygurca Tercümesinden Bir Parça”. *A. Ü. DTCF Dergisi*, 34: 11-25.
- BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema (1998). *Abidarim Kunlg Koşavarti Şastirtaki Çinkirtü Yörüglerning Kingürüsinden Üç İtigsizler, Giriş, Metin, Tercüme, Notlar, İndeks XXX Levha*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BOZOK, Emrah (2012). *Eski Uygur Türkçesinde İştikaklı İkilemeler*. Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.
- CAN, Meltem (2010). *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*. Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- ÇAĞATAY, Saadet (1978). “Uygurcada Hendiadyoinler”, *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*. Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 29-66.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud, Divânü Lugâti't-Türk -Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin-*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GABAIN, Annemarie von (1959). *Türkische Turfan Texte X*. Berlin: Akademie Verlag.
- GAO, Chunming; ZHENG, Qianzhen (2014). “A Linguistic Study of Antonymy in English Texts”. *Journal of Language Teaching and Research*, 5/1: 234-238.
- GJERGO, Ekaterina Strati; DELIJA, Shpresa (2014). “The Role and Function of the Antonyms in Language”, *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5/16: 703-705.
- GREENE, Brian (2010). *Evrenin Dokusu, Uzay, Zaman ve Gerçekliğin Dokusu*. Ankara: Tübitak.
- HAMILTON, James Russell (1986). *Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-Houang I-II*. Paris: Peeters.
- HAMILTON, James Russell (2011). *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması İyi Köti Prens Öyküsü* (Çev. Vedat Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HATIPOĞLU, Vecihe (1981). *Türk Dilinde İkileme*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HAWKINS, Joyce M. (1991). *The Oxford Encyclopedic English Dictionary*. Clarendon: Oxford.
- HAZAI, Georg; ZIEME, Peter (1971). *Fragmente der uigurischen Version des “Jin'gangjing mit den Gāthās des Meister Fu”*. Berliner Turfantexte I. Berlin: Akademie Verlag.
- HILL, Clifford Alden (1978). “Linguistic Representation of Spatial and Temporal Orientation”. *Berkeley Linguistics Society*, 4: 524-538.
- JACKSON, Howard (1988). *Words and Their Meaning*. London: Longman.
- JONES, Steven (2002). *Antonymy: a Corpus-based Perspective*. London: Routledge.
- KARAMAN, Ahmet (2021). *Eski Türkçede (VIII.XII. yüzyıl) İkilemeler*. Doktora Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi.
- KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KASAI, Y. (2008). *Die uigurischen buddhistischen Kolophone*. Berliner Turfantexte XXVI. Turnhout: Brepols.
- LE COQ, Albert von (1911). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, Berlin.

- LEHRER, A. J.; LEHRER, K. (1982). "Antonymy". *Linguistics and Philosophy*, 5: 483-501.
- LYONS, John (1977). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University.
- MİRSULTAN, Aysima (2010). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie X. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain editiert, übersetzt und kommentiert. Xuanzangs Leben und Werk. 9. VdSUA. 34*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- MURPHY, Lynne M. (2006). "Antonyms as lexical constructions: or, why paradigmatic construction is not an oxymoron". *Constructions, Special Volume 1/8*: 1-37.
- MURPHY, Lynne M.; JONES, Steven (2008). "Antonyms in children's and child-directed speech". *First Language*, 28/4: 403-430.
- MURPHY, L. M.; PARADIS, C.; WILLNERS, C.; JONES S. (2009). Discourse functions of antonymy: a crosslinguistic investigation of Swedish and English. *Journal of Pragmatics*, 41: 2159-2184.
- MÜLLER, F. W. Karl; GABAIN Annemarie von (1945). *Çaştani Bey Hikâyesi- Uigurica IV-A*, (Çev.: S. Himran). İstanbul: Bürhaneddin Erenler Basımevi.
- NIDA, Eugene (1975). *Exploring Semantic Structures*. Munich: Fink.
- ÖLMEZ, Mehmet (2017). "Eski Uygurca İkillemeler Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 65/2: 243-311.
- ÖZBAY, Betül (2014). *Huastuanıft (Manihaist Uygurların Tövbe Duası)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- RADLOFF, Wilhelm (1928). *Uigurische Sprachdenkmäler*. Akademie der Wissenschaften.
- RÖHRBORN, Klaus (1991). *Veröffentlichungen der Societas Uralo Altaica Band 34, Xuanzang Leben und Werk Teil 3, Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- RÖHRBORN, Klaus (1996). *Veröffentlichungen der Societas Uralo Altaica Band 34, Xuanzang Leben und Werk Teil 5, Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- SCHWARZ, Catherine (1993). *The Chambers Dictionary*. Chambers.
- STORJOHANN, Petra (2016). "Sense relations", *The Routledge Handbook of Semantics*, (Ed. Nick Riemer). Routledge: London and Newyork, 248-265.
- ŞEN, Serkan (2002). *Eski Uygur Türkçesinde İkillemeler*. Yüksek Lisans Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- TEKİN, Şinasi (1976). *Maytrisimit-Burkancların Mehdisi Maytreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- TEKİN, Şinasi (1993). *Uygurca Metinler I, Kuşaş İm Pusar (Ses İştien İlâh)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, Şinasi (1980). *Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāşika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. 2. Teil: Analytischer und rückläufiger Index*. Berliner Turfantexte IX. Berlin: Akademie Verlag.
- TRIER, Jost (1931). *Der Deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes*. Heidelberg: Winter.
- WILKENS, Jens (2007). *Das Buch von der Sündentilgung. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kşanti Kılğuluk Nom Bitig, I-II*. Berliner Turfantexte XXV. Turnhout: Brepols.
- WILKENS, Jens (2016). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daşakarmapathāvadānamālā*. Berliner Turfantexte XXXVII. Turnhout: Brepols.
- YAMADA, Nobuo (1993). *Sammlung Uigurischer Kontrakte*, (Haz. Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu). Osaka: Osaka University.
- YILDIRIM, Fikret; AYDIN, Erhan; ALIMOV Rysbek (2013). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve İrk Bitig*. Ankara: Bilgesu.
- ZIEME, Peter (1975). *Manichäisch-türkische Texte*. Berliner Turfantexte V. Berlin: Akademie Verlag.

- ZIEME, Peter (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uigeren*. Berliner Turfantexte XIII. Turnhout: Brepols.
- ZIEME, Peter (1990). “Ein alttürkisches Fragment des Kṣitigarbha-Sūtras aus Bāzāklik”. *Altorientalische Forschungen*, 17: 379-384, 2 Tafeln.
- ZIEME, Peter (2005). *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*. Berliner Turfantexte XXIII. Turnhout: Brepols.
- ZIEME, Peter; KARA, George (1979). *Ein uigurisches Totenbuch: Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212/109*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- e-GTS = Türk Dil Kurumu (2023). *Güncel Türkçe Sözlük*. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 24.07.2021).